

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.17

Ярослав Москвін*Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна***ЕТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ТИПИ
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ****Yaroslav Moskvín**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7207-4103>*V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine***ETHICAL AND ANTHROPOLOGICAL TYPES
OF FICTION**

The text deals with the anthropology of literature with a focus on ethical moments. It is classified that there are four ethical types of fiction: a novel of upbringing, a novel of anti-upbringing, an existential novel and a novel of discussion. The upbringing literature helps people with ethical situations, it will help determine how things should be in a conditional situation like the book of life. The second type of fiction is a protest against a certain moral philosophy when the writer creates own system, which he or she often does not recognize. In the literature of discussion, the reader gets several different interpretations of events. Discussions occupy a central place in the narration, there must be at least two points of view. In such literature the plot is a clear demonstration of certain intellectual views, there is a clash of different moral positions. Existential literature makes a reader feel the situation and imbued with presence. Only because of this there a certain understanding of morality.

Keywords: morality, literature, anthropology, typology, ethics, aesthetics.

Майже до сьогоднішнього дня у філософсько-антропологічних дослідженнях літератури не прийнято говорити про її етичний аспект як один із головних. Хоча ніхто не вимагає від людини беззаперечної згоди із ідеями, які «витають» у літературному творі, у поле дослідження етичний аспект літератури у своєму прямому сенсі попадає досить рідко, якщо не зважати на безкінечні викриття постмодерністами моралі як такої, яке добавляє багато плутанини в науку. Ситуація ігнорування науковцями етичного в літературі може повернути в сучасний контекст класичну формулу, яка говорить про боротьбу краснописменства та ідейності у літературі, тому що замовчення проблеми веде до її розвитку. Зараз не сперечаються із тим, що література повинна розважати. Це є одною з її функцій, але цього людині замало, літературні твори ще повинні бути або естетичним задоволенням або ідейним джерелом, а краще і тим і іншим, бо без етико-естетичної або навіть соціально-естетичної взаємодії неможливо мистецтво, яке повинно щось означати для великої кількості людей. Коли відбувається процес взаємодії естетичного та суспільного, треба відмітити, що він не означає, що література відображає соціальні та морально-етичні стандарти як певне дзеркало. Набагато частіше новизна твору залежить від того які поставлені нові моральні проблеми у ньому. Звернімося до одного з дослідників, який вивчав природу моралі – А. Макінтайра¹ та спробуємо звернутися за допомогою його напрацювань до літератури.

А. Макінтайр виокремлює у своїх працях три головні типи моральної філософії, які названі за іменами своїх засновників – Аристотеля, Е. Канта та Ф. Ніцше. До сих пір ці етичні типи відіграють головну роль у сучасному моральному дискурсі. А. Макінтайр відмічає, що мова, якою виражаються сучасні моральні дискусії знаходиться у неупорядкованому стані, при всьому цьому мова моралі має свою розвинену структуру (яка утворилася в процесі історії), однак чомусь нею часто нехтують, можливо тому що бояться стати занадто моралізаторськими. Підхід А. Макінтайра полягає в тім, що існує не інтелектуальний дискурс щодо етики, а один дискурс людської історії, у якому практична філософія є частиною цього загального поля. Тому цілком слушно подивитися як він працює

¹ Макінтайр, А. (2000). *После добродетели. Исследования теории морали*. Москва: Академический проект.

у художній літературі. Однак акцентом дослідження моєї статті є не охарактеризувати самі моральні концепції в творах, а виділити типи, яким чином у творі може доноситися моральна ідея. Для того щоб виділити етико-антропологічні типи літератури, знадобиться звернутися до такого поняття як практика читання.

Особистісні практики читання.

Щоб зрозуміти етичний аспект літератури у антропологічному контексті потрібно зорієнтуватися як взагалі художній твір може робити зміни із читачем. Література як особистісна практика вимагає від того, хто сприймає текст, роботи певного типу. Такого роду дослідження робив П. Адо¹, він розкрив можливість етичної практики щодо грецької філософії, але грецька література також може бути особистісною практикою, як і будь-яка інша література. Незважаючи на те, що деякі постмодерністські дослідники піддають сумніву чи є взагалі у тексті власний сенс, який би не залежав від читача (про що пише у своїх роботах Антуан Компаньон), в даному випадку нас цікавить не це, а сама антропологічна практика, яка відбувається із твором. Духовні вправи (за влучним виразом П. Адо) дуже часто відбуваються саме навколо літератури.

Літературне мистецтво у нашому разі треба розуміти як антропологічну практику, яку можна схематично описати наступним чином. Процес особистісної практики для читача відбувається в певний час і думки щодо книги та окремо щодо її героїв та їх вчинків розвиваються та змінюються. З'являються нові прошарки сенсу та глибина у розумінні тексту. Врешті решт читач приходять до якоїсь думки, яку вважає висновком. Принаймні у цьому можна також послатися на досвід герменевтів². Мислення побудоване таким чином, що воно рано чи пізно приходять до якогось висновку, залежного від мислячого суб'єкту. У різних людей або у одної людини в різний час ці висновки будуть відрізнятися, але вони обов'язково будуть присутніми, якщо не сприймати літературу просто як розвагу-атракціон, хоча й в такому випадку існує вплив, однак в такому разі він скоріше переходить у несвідоме.

Розкриття твору у перспективі етичної проблематики робиться не тільки на прикладі аналізу сюжету та героїв. Важливою частиною етики твору є оповідач, від імені якого йде розповідь. Іноді суб'єкта твору ототожнюють із автором, але це не точно, якщо це не документальна література. Автор може мати декілька своїх літературних суб'єктів, які схожі на варіанти його альтер-его. Іноді суб'єктом-оповідачем твору є герой роману, у такому випадку його етичні погляди не завжди будуть співпадати із авторськими, хоча це досить ймовірно. Можливо, авторським голосом буде хтось інший із твору. Часто авторські судження про мораль репрезентуються через декілька героїв. Авторські інтенції можуть бути подані по-різному, також у залежності від жанру тексту. Іноді трапляється те, що письменник не згоден ні з ким із своїх персонажів у філософському розумінні світу або ситуації. Однак навіть із самої цієї незгоди можна отримати ідейне кредо твору.

Криза протагоністів та антагоністів у сучасній інтелектуальній літературі пояснюється тим, що будь-яке судження вимагає відповідальності, яке б воно не було, а брати відповідальність на себе не у тренді в багатьох сучасних письменників, які намагаються відсторонитися від складних питань тим, що ніби у кожного своя правда і на цьому ми повинні вдовольнитися. Однак навіть зважаючи на це все одно хтось із персонажів книги більш морально правий, ніж інші, або скоріш більш неправий у моральному сенсі. Щоб моральна ситуація стала більш чіткою потрібно згадати класиків.

Пропоную звернутися до класичного розуміння теорії літератури, а саме до англійської традиції теорії мистецтва. На відміну від Франції, де філософія стоїть окремо від літератури, у Англії філософія та література більш зв'язані і у письменників нерідко є свідомі доктрини, які відображаються у їх художній творчості (прикладом може слугувати уся творчість Г. Честертон, Б. Шоу та інші). Вікторіанці та критики XIX століття допомагають зрозуміти нам яке місце займає теорія мистецтва по відношенню до самого мистецтва, у нашому випадку для літератури. У розумінні британських критиків теорія літератури як система повинна обіймати та оцінювати художні твори у їх естетичному та етичному плані. При цьому естетика не домінує над етикою (як це відбувається у багатьох сучасних теоретиків) а скоріше ці два абстрактних поняття взаємодіють на рівних. Дж. Раскін³ є одним з найбільш впливових тогочасних теоретиків літератури та критиків. Його концепція краси визнавала, що художній смак є критерієм моральних якостей. Такий підхід контрастує із підходами, які ствердилися після епохи вікторіанців, але зараз він потрібен нам

¹ Адо, П. (2014). *Що таке антична філософія?* Київ: Новий Акрополь.

² Гадамер, Г.-Г. (2001). *Герменевтика і поетика*. Київ: Юніверс.

³ Рескін, Дж. (2017). *Теорія красоти*. Москва: РИПОЛ классик.

для аналізу етичних рис літературних творів. Якщо просто описати відмінність від сучасних підходів, то класична модель літератури, яка сформувалася у Англії не відриває літературу як вид мистецтва від інших мистецтв, вона органічно пов'язана із живописом, музикою та іншими типами мистецтва. Те, що об'єднує ці різні види мистецтва, це те, що вони намагаються відобразити красу. Така характеристика як краса не піддається точному визначенню, але тяжіє до гармонії і не існує окремо, бо взаємодіє із мораллю. Коли літературна критика почала роз'єднувати первинну єдність краси та моральності, то втрачена була не тільки мораль у літературі, а і краса як категорія, що досить збіднило літературу та понизило серйозність її статусу.

Загалом літературна теорія вікторіанців відкриває для нас неабияку творчу новизну, вона спрямована на красу як визначений ідеал, що допомагає вступити в етичну проблематику літератури. Наївність їхнього підходу полягає у вірі в те, що краса здатна змінити моральні здібності людини. Однак якщо цього і не відбувається, література все одно несе в собі такий потенціал. Унікальність Британії у тому, що їх неабиякий консерватизм межує із прагненням до розвитку та нових художніх відкриттів. Не можна назвати це прагненням до прогресу, бо у літературі немає прогресу як у мистецтві взагалі. Натомість у такій традиції присутня воля до вчинків та відчуття своєї реальності. Сам реалістичний настрій на творчість межує із спробою перемогти дійсність. Дж. Раскін не вважав красу якоюсь відстороненою річчю, а підкреслював її здатність бути соціальним двигуном людства. Багато з його праць присвячені політичному сенсу поняття краси як гармонії, він довів здатність художнього твору змінювати публічну дійсність. Мені потрібно актуалізувати дискурс у аспекті етики, а розбір різних концепцій щодо етики у літературі я зроблю у своїй дисертаційній роботі, тому що об'єм статті обмежений. Важливо зробити класифікацію творів за способом їхнього впливу на свідомість читача, а теоретичні висновки та їх порівняння із іншими висновками, до яких прийшли дослідники тут будуть досить короткими.

Мій концепт полягає в тому, щоб зробити класифікацію літературно-художніх творів за тим які етичні ідеї вони несуть у своєму антропологічному характері, який проявляється у процесі особистісної практики. У кожному окремому творі етичний імператив у своєму умовному виді формулюється по-різному, важливо тільки відмітити що це робиться залежно від суб'єкта, тому що етика без суб'єкта не існує. Етична позиція твору не повинна мати формулювання імперативу, навпаки, у літературі таке відбувається вкрай рідко. Частіше етика присутня у відкритій формі (залежить від трактування), адже вона з'являється тільки із нашим прочитанням, а читати можна по-різному. Можна робити це психоаналітично, можна марксистські, а можна у дусі християнської ортодоксії (це тільки мала частина того, як можливо читати). Але як би ми це не робили, інформація про те, «що треба і що не треба робити» все одно буде присутня в тексті. Частіше за все людина не може читати без того, щоб не сприймати таку етичну інформацію. Практики читання допомагають зрозуміти як художня література доносить конкретний етичний сенс. Це відбувається або через дискусію (тобто через аргументи присутні в творах), через історію життя (наратив) чи через почуття екзистенції, яке не може бути до кінця раціонально роз'яснено та схоже із містикою як духовною практикою.

Постає необхідність зробити класифікацію появи етики у творі за способами цього процесу. Етика у літературі проявляється декількома виділеними мною варіантами.

1. Моралізаторська література.

Одразу треба відмітити, що моралізаторство в даному разі не є словом із негативною конотацією. Наступне, що треба відзначити, що пряме повчання зовсім не обов'язкове. Саме життя героя вже є етичною практикою для читача. Квінтесенцією такої літератури є утопія, однак звичайний роман не схожий на утопію і не повинен бути утопічним для того щоб відноситися до моралізаторської літератури. Певною мірою вона походить із доби Просвітництва, але коріннями цей принцип йде із Середньовіччя. Така література має сильну етичну позицію, яка очевидно видна. Тут етика діє під прямим кутом, тому для її розгляду не треба багато зусиль, вона знаходиться у полі очевидності. Головний герой зростає, його погляди змінюються та розвиваються, але він завжди прагне доброго. Принаймні роман-виховання є яскравим прикладом такого підходу до літератури. Такі тексти часто можуть бути схожі на біографічну літературу у сенсі розповіді (часто від першої особи). Наприклад «Джейн Ейр» Ш. Бронте, «Девід Коперфілд» Ч. Діккенса, «Роки навчання Вільгельма Мейстера» Й. Гете, «Підліток» Ф. Достоєвського та багато інших. Головні герої, які зустрічаються в цих творах частіше за все є прикладами для читачів у своїх моральних переконаннях. Не обов'язково це повинні бути романи-виховання.

Також особливим видом такої літератури є фентезі. Беручі своє коріння у стародавніх казках вони створюють дуже потужний етичний потенціал, також це можна пояснити тим, що у інших характеристиках фентезі має набагато менше відношення до дійсності, саме тому етичні моменти стають через це набагато яснішими. Основоположники цього жанру – Дж. Макдональд, Дж. Толкін та К. Люїс мали свої чіткі філософські позиції. У сучасній ситуації ми зустрічаємо багато їх послідовників, наприклад книги Дж. Ролінг про Гаррі Поттера, які також відносяться до моралізаторської літератури. В мою задачу не входить робити літературознавчу класифікацію із перерахуванням якомога більше творів, тому що мене цікавить тільки типізація етичного.

2. Антиморалізаторська література.

Цей тип певним чином є дзеркальним відображенням першого. Квінтесенцією такої літератури є антиутопія, хоча не обов'язково твір повинен бути схожий на антиутопію. Іноді складно відрізнити літературу моралізму від антиморалізаторської, тому що сам принцип повчання може бути зроблений «від противного», від жаху перед тим, що може бути якщо піти тим шляхом, який вказаний у книзі, до чого це може призвести. Все це письменник не скільки розповідає, скільки демонструє за допомогою літературних засобів. Література є певною моделлю світу, кожен новий твір намагається провести нові паралелі та зайти туди, куди не наважувалися зайти попередники. Часто це спонукає до зменшення письменником самоцензури та робить його більш «гострим» у певному сенсі в порівнянні зі своїми попередниками. Наприклад, Дж. Джойс як творець модерністського роману один із найкращих прикладів розсування літературних меж. «Володар мух» В. Голдінга яскраво демонструє як близько людське суспільство стоїть до архаїчних форм життя, які здаються такими далекими від сучасної цивілізації. Антиутопічність в цьому сенсі демонструє аморальність або в іншому випадку хибну моральність людини або етичною позиції. Сюди можна віднести такі твори як «Портрет Доріана Грея» О. Уайльда та «Ловець у житі» Дж. Селінджера тощо. Також п'єси Уайльда та майже всю його літературу. Якщо на перший погляд ця література відкидає повчання, це не означає, що вона не висловлює свою думку стосовно той чи іншої проблеми. Також гарним прикладом може стати Г. Гессе, який досить чітко спонукає своїх читачів стати прихильником певної філософії, яскравіше за все це відображено у романі «Деміан», який ніби викриває звичайну мораль суспільства. Акцент робиться на внутрішньому житті героя, його дорослішанню, а також отриманню деякого досвіду від життя. Яскравим прикладом антиморалізаторської літератури може слугувати «Пісня льоду й полум'я» Дж. Мартіна. Автор навмисно намагається уникнути етичного повчання, вставляючи у романи велику кількість жорстокості та дій, які виходять за межі моралі більшої частини культур світу. Але попри всі його старання та смерті героїв, яких він вбиває як тільки читачам сподобаються ці персонажі, протагоністи все ж таки знаходять дорогу до сердець читачів. Джон Сноу, наприклад, є твердим прикладом позитивного героя у епопеї, таким же чином як є і абсолютно негативні персонажі на кшталт Рамсі Сноу. Деякі автори пишуть тільки про те, «як не варто робити». Прикладом може слугувати творчість письменників про добу нацизму у Німеччині. Типовим прикладом антиморалізаторської літератури також є «Дрібний біс» Ф. Сологуба, «Червоний сміх» Л. Андрєєва та багато інших творів.

3. Література дискусії.

У літературі дискусії в центрі розповіді є певна інтелектуальна полеміка. У певному сенсі література як мовленнєвий акт важлива для філософії ХХ століття, особливо для філософії Діалогу. Треба розуміти, що коли у ХХ столітті почали точитися дискусії навколо того, яким чином вести діалог, що таке діалогічне мислення (але це ще не перейшло у постмодерний полілог) все це вже означало, що настала величезна криза людського непорозуміння. Такі філософи як М. Бубер, Е. Левінас зробили свої філософські відкриття у філософії Іншого, яка у першу чергу пов'язана із поняттям філософського діалогу. Також ці проблеми знайшли відображення у літературі. Із відомих прикладів – п'єси Г. Ібсена серед яких «Ляльковий дім», «Пігмаліон» Б. Шоу, роман «Чоловік, який був Четвергом» та інші полемічні романи Г. Честертона.

Дискусія в даному сенсі є не просто акт комунікації між людьми, вона формує собою центральне дійство, ядро твору, навколо якого розвиваються дії, характери, естетичні враження. Такий тип твору не так часто проявляється у художній літературі, однак він також присутній, та не менш вагомий в етичному сенсі, що важливо для мого дослідження. Дискусія — це не просто комунікація, а спосіб у який вимірюється хто більш правий, при цьому співбесідники впливають один на одного. Незважаючи на деякі маніфести письменників, на практиці не так часто зустрічаються твори, де спілкування між героями на певну тему є центральним моментом тексту. Навіть зважаючи

на те, що іноді діалогічність книги є прихованою монологічністю, треба відмітити унікальність такої літератури. Читач не просто сприймає діалогічну літературу, а разом із тим добавляє свої думки до тих, які представлені у книзі. Дія в таких творах може бути досить умовною, а от аргументи та дискутування має майже таку ж вагу, як в дискусіях у реальному житті. Діалог як практика концентрується на сторінках тексту та приводить читача до власних висновків. Немає таких творів, де б діалогу зовсім не було б, але етичний аспект Діалогу має різний рівень важливості. Там, де Я може себе ідентифікувати вже існує Інший, але не завжди головний фокус твору полягає в змаганнях та суперечках.

Починаючи із Платона діалогічний тип літератури дає читачам більше підходів до розуміння себе. Діалогічність літературного твору відображається у зіставленні протилежних точок зору. Сам діалогічний твір – це дискусія, яка замаскована під розповідь. Така література часто характеризується інтелектуальною дотепністю. Іноді стиль може видаватися більш важливим ніж сама розповідь, але якісна література відрізняється продуманим сюжетом та певною ідеєю. Якщо В. Набоков вважає, що література не несе ніяких ідей, це не означає що вона не несе нічого, отже це щось, що вона несе (крім чистої естетики), я буду називати ідеєю. У широкому сенсі ця ідея є у будь-чому – низьких жанрах літератури, комедійному шоу і т. д.

4. *Екзистенційна література.*

Цей вид літератури не має на меті дати однозначних відповідей на етичні питання, відповіді у таких творах двозначні та багатозначні, але вони також все ж таки є. Чудовими прикладами можуть слугувати романи Ф. Кафки. Також це романи Г. Г. Маркеса, у якому реалістичне зображення дійсності межує із фантастичними елементами. Наприклад, роман «Сто років самотності» показує як відбувається міфологізація реального світу, дійсність стає фантастичною, а фантастика – реальністю. Як в будь-якій міфології, події тут відбуваються по той бік добра і зла. Однак деякі етичні моменти все одно існують. Письменники-екзистенціалісти на протипагу вважають себе етично підкованими та прямо несуть свої етичні та навіть соціальні доктрини. Тому романи А. Камю і Ж.-П. Сартра не можуть слугувати прикладами екзистенційної літератури у моїй класифікації. Вони занадто свідомо підштовхують до певної філософії, яка має свої конкретні постулати. Екзистенційна література складна та може мати багато трактовок одразу. Деякі притчі Ф. Кафки можуть бути зрозумілі зовсім по-різному. Існування в цьому сенсі відкриває перед людиною велику глибину, яка відчувається, але не осмислюється раціонально. Тут я не буду вдаватися в подробиці, треба відмітити тільки те, що почуття існування та естетичної присутності само по собі може нести крім естетики також елементи етики та розмірковування над такими питаннями.

Насправді деякі художні витвори можуть однаково відноситися до всіх пунктів одразу. Найяскравішим прикладом такого твору може бути «Фауст» Й. Гете, який відноситься до будь-якого підпункту даної класифікації. Він є романом-застереження, також антиморалізаторським романом (а за цим завжди ховається моралізаторство), також велику його частину займають дискусії (в першу чергу Фауста та Мефістофеля) і також він має деякі риси екзистенційного оповідання, тому що не відповідає прямо на деякі питання, які постають у процесі сюжету.

Розуміння художнього твору через практики читання привело до необхідності класифікувати типи етики у художній літературі. Ми отримуємо класифікаційну систему, яка може допомогти краще розумітися у етиці в літературі. Будь-який твір несе у собі сенс і не може розглядатися лише як одне естетичне задоволення. Отже, на мій погляд, класифікація демонструє, що людина не може зректися етики у своїй творчості, як би цього не хотіли деякі інтелектуали. Якщо ми хочемо ненав'язливо вчити, то це треба робити у такий спосіб, коли б інформація була подана не прямо, а опосередковано, часто це робиться «від протилежного». Постмодерністський підхід не відповідає на багато питань, тому треба використовувати різні концепції, щоб підійти до питань етики в літературі. Логічним продовженням таких досліджень повинно бути вдосконалення розуміння етичного потенціалу творів художньої літератури на конкретних прикладах.

References:

1. Ado, P. (2014). *Shho take antychna filosofiya?* [What is Ancient Philosophy?] Kyiv: Novyj Akropol. [in Ukrainian].
2. Berdyaev, N. (2007). *Smysl tvorchestva: Opyt opravdaniya cheloveka* [The meaning of creativity: the experience of human justification]. Moscow: AST: Hranitel. [in Russian].
3. Bibihin, V. (2010). *Slovo i sobytie. Pisatel i literatura* [Word and event. Writer and literature]. Moscow: Pozharskogo University. [in Russian].

4. Gadamer, G.-G. (2001). *Germenevtyka i poetyka* [Hermeneutics and poetics]. Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian].
5. Kunnas, T. (2015). *Zlo. Rozkryttya sutnosti zla u literaturi ta mystecztvi* [Exposing the essence of evil in literature and art]. Kyiv: Nika-Centr. [in Ukrainian].
6. Kant, I. (2007). *Estetyka* [Aesthetics]. Lviv: Avers. [in Ukrainian].
7. Kerkegor, S. (2018). *Ili-ili Fragment iz zhizni* [Or-or: fragment from life]. Moscow: Akademicheskij proekt. [in Russian].
8. Lyuis, K. S. (2016). *Izbrannye raboty po istorii kultury* [Selected works on the history of culture]. Moscow: NLO. [in Russian].
9. Makintajr, A. (2000). *Posle dobrodeteli. Issledovaniya teorii morali* [After virtue. Studies of the theory of morality]. Moscow: Akademicheskij proekt. [in Russian].
10. Reskin, Dzh. (2017). *Teoriya krasoty* [Beauty theory]. Moscow: RIPOL klassik. [in Russian].
11. Uajld, O. (2017). *Kritik kak hudozhnik. Sbornik esse* [Critic as an artist. Essay collection]. Moscow: RIPOL klassik. [in Russian].